

УДК 342.1:3.071.55(477.61)

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2025.2.1>**Андрій БЕНІЦЬКИЙ**

кандидат юридичних наук, професор,

професор кафедри кримінально-правових дисциплін

Одеського державного університету внутрішніх справ, benitsky@ukr.net

ORCID: 0000-0002-9505-4495

**ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СХІДНИХ КОРДОНІВ
ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО У XVIII СТОЛІТТІ**

В роботі проаналізовано етапи формування східних кордонів земель війська Запорозького у XVIII столітті. Зазначено, що перші спроби офіційного визначення кордонів запорозьких земель відбувались в ході роботи московсько-турецької межової комісії 1704–1705 рр., яка була утворена після укладення Константинопольського договору 1700 р. Зауважено, що після поразки у 1711 р. Московського царства у війні з Османською імперією кордони між цими державами було змінено. Андріанопольським договором 1713 р. було утворено московсько-турецький кордон в басейні річок Лугань, Міус та ін. Військо Запорозьке отримало протекторат Османської імперії й зимівники запорозьців облаштовувались в донецьких та приазовських степах.

Звернуто увагу на те, що Белградським договором 1739 р. та Нісськими Конвенціями 1739–1742 рр. було змінено російсько-турецькі кордони. До середини XVIII ст. були визначені східні кордони земель війська Запорозького, яке межувало там із землями війська Донського. Встановлення кордонів між цими військами поклало край суперечкам між запорозькими та донськими козаками, які доходили до збройного насильства серед козацьких громад.

Зазначено, що у 1760–1770-х рр. межові суперечки запорозьців виникали із адміністраціями Бахмутської та Ізюмської провінцій за право користування землями на правобережній частині Сіверського Дінця в місцевості річок Берека, Сухий Торець та ін. Вказано, що з метою урегулювання цих спорів у 1769 р. була утворена комісія. Делегації бахмутських, ізюмських та запорозьких козаків зустрічались й обговорювали питання щодо вирішення земельних суперечок та встановлення межових кордонів.

З'ясовано, що на сході кордонів війська Запорозького юрисдикція Коша Запорозької Січі розповсюджувалась на місцевість річки Кальміус, а також верхів'я річки Міус. Ці землі були у підпорядкуванні Кальміуської паланки війська Запорозького.

Ключові слова: договір, Нісські конвенції, кордони, межова комісія, територіальний устрій, збройні конфлікти, військо Запорозьке.

Andriy Benitskiy. LEGAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE EASTERN BORDERS OF THE ZAPORIZHIAN ARMY IN THE 18TH CENTURY

The paper analyzes the stages of the formation of the eastern borders of the Zaporozhian army in the 18th century. It is noted that the first attempts to officially define the borders of the Zaporozhian lands took place during the work of the Moscow-Turkish border commission in 1704-1705, which was formed after the conclusion of the Treaty of Constantinople in 1700. It is noted that after the defeat of the Moscow kingdom in 1711 in the war with the Ottoman Empire, the borders between these states were changed. The Treaty of Adrianople in 1713 established the Moscow-Turkish border in the basin of the Luhan, Mius, and other rivers. The Zaporozhian army received the protectorate of the Ottoman Empire and the winter camps of the Zaporozhians were established in the Donetsk and Azov steppes.

Attention is drawn to the fact that the Treaty of Belgrade in 1739 and the Nissa Conventions of 1739–1742 changed the Russian-Turkish borders. By the middle of the 18th century, the eastern borders of the lands of the Zaporozhian army were determined, which bordered there with the lands of the Don army. The establishment of borders between these troops put an end to disputes between the Zaporozhian and Don Cossacks, which reached armed violence among the Cossack communities.

It is noted that in the 1760s–1770s, the Zaporozhians had border disputes with the administrations of the Bakhmut and Izyum provinces for the right to use lands on the right bank of the Seversky Donets in the area of the Bereka, Sukhyi Torets, etc. It is indicated that a commission was formed in 1769 to resolve these disputes. Delegations of Bakhmut, Izyum and Zaporozhian Cossacks met and discussed issues related to resolving land disputes and establishing border boundaries.

It was found that in the east of the borders of the Zaporozhian army, the jurisdiction of the Kosh of the Zaporozhian Sich extended to the area of the Kalmius River, as well as the upper reaches of the Mius River. These lands were subordinated to the Kalmius palanka of the Zaporozhian army.

Key words: treaty, Nissa Conventions, borders, border commission, territorial structure, armed conflicts, Zaporozhian army.

Постановка проблеми. У XVIII ст. внаслідок війн між Османською імперією та Московським царством (Російською імперією) періодично змінювались кордони, які проходили на Півдні України. Передумовою визначення кордонів були Константинопольський договір 1700 р., Андріанопольський договір 1713 р., Белградський договір 1739 р., Нісські Конвенції 1739–1742 рр. та ін. Встановлення кордонів між цими державами зачіпали інтереси війська Запорозького, оскільки подекуди вони проходили через історичні землі запорозьких козаків. Внаслідок цього виникали конфлікти між Кошом Запорозької Січі та урядовцями Московського царства (Російської імперії). Крім того, суперечки виникали у запорозьких та донських козаків у Північному Приазов'ї за право користування угіддями в басейні річок Міус, Кальміус тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Територіальний устрій та утворення у XVIII ст. східних кордонів війська Запорозького досліджували у своїх роботах О.А. Бачинська, В.В. Грибовський, В.І. Мільчев, Ю.О. Ніколаєць, Т.С. Водотика, І.В. Сасенко, В.А. Смолій, Т.В. Чухліб та ін. Проте серед авторів є різні погляди щодо формування у XVIII ст. у донецьких та приазовських степах кордонів запорозьких земель, причин та наслідків межових конфліктів та ін.

Мета статті. Встановити етапи формування у XVIII ст. східних кордонів земель війська Запорозького. Визначити роль Константинопольського договору 1700 р., Андріанопольського договору 1713 р., Белградського договору 1739 р., Нісських Конвенцій 1739–1742 рр. у адміністративно-територіальному устрої східних паланок війська Запорозького. Зазначити фактори виникнення межових конфліктів у 1740-х рр. між донськими та запорозькими козаками, а у 1760–1770 рр. із адміністрацією Бахмутською та Ізюмською провінцій. Вказати наслідки роботи межових комісій в середині XVIII ст. для визначення східних кордонів війська Запорозького.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після захоплення наприкінці XVII – на початку XVIII ст. в Османській імперії Азова, Кизикермена й інших міст Північного Приазов'я і Причорномор'я і укладання 3 липня 1700 р. договору Московського царства з Османською імперією (Константинопольський мирний договір 1700 р.) [1, с. 66–72] було змінено кордони між Московським царством та Османською імперією. Для визначення нових кордонів протягом 1704–1705 рр. на запорозьких зем-

лях працювала московсько-турецька межова комісія. Комісари Московського царства найменше зважали на інтереси запорозьких козаків й розмежовували землі, які контролював колишній турецький гарнізон Кизикерменської фортеці та ін. [2, с. 58–60]. Робота цієї комісії так і не була повністю завершена, проте Спільна Комісія 1705 року створила Межовий запис, яким позначили кордони між державами лише в районі пониззя Дніпра, річок Південний Буг й Інгул. В іншій місцевості прикордонні комісари розмежування не проводили.

У 1711 р. після поразки московського війська на річці Прут й укладання нового договору між Османською імперією і Московським царством кордони було змінено. Трактат (Андріанопольський мирний договір), укладений 13 червня 1713 р. в Адріанополі російськими послами бароном Шафировим і графом Шереметьєвим із верховним турецьким візиром Алі пашею, визначив московсько-турецький кордон [3, с. 36–43]. Місто Азов і Приазов'я були повернуті Османській імперії. Спільна московсько-турецька комісія затвердила новий, позначений межовими знаками, кордон улітку 1714 р.

У 1709 р. запорозькі козаки на чолі з кошовим отаманом Костянтином Гордієнком опинились під владою Османської імперії, кримський хан дозволив їм користуватися угіддями в Північному Приазов'ї, облаштовувати там зимівники, створювати рибні заводи та ін. У цей час Запорозьке військо перебувало вже під протекторатом Османської імперії і мало можливість безперешкодно використовувати землі, якими володіло запорозьке товариство в Північному Причорномор'ї і Приазов'ї. На цій території запорожці існували поруч із ногайськими улусами. У першій половині XVIII ст. запорожці мали зимівники на півдні сучасної Луганської області, а саме, у верхів'ях річки Міус.

Під час знаходження запорожців під владою Османської імперії московський уряд усіляко перешкоджав запорожцям в їхньому прагненні вільно торгувати. Жителям Гетьманської і Слобідської України було заборонено будь-який товарообмін із запорожцями Османської імперії. Запорожці не могли вільно пересуватися до України. На кордонах із землями запорозьких козаків у місцях переправ московські урядовці встановили пости, де військові гарнізонів слідували за тим, щоб запорожці не ввозили свої товари в Україну. Установлені московським урядом «економічні» заборони, а також неможливість вільного пересування запорожців до українських містечок, де проживали

їхні родичі, призвели до формування промосковської «партії» серед запорозької старшини Олешківської Січі, яка на початку 1730-х рр. схилила частину запорозького товариства до переходу під московську владу.

Незважаючи на перехід у 1734 року частини запорожців під протекторат Російської імперії, у зимівниках на берегах річок Кальміус і Міус запорозькі родини залишалися. У ході російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на цій території були активні бойові дії. Запорозькі козаки були вимушені залишати свої оселі, щоб не опинитися в турецькій неволі, оскільки в очах ногайців вони були «поза законом». Запорозькі козаки власноруч знищували свої зимівники, аби кримські татари й ногайці не могли ними користуватися.

У результаті російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Російська імперія захопила частину Північного Приазов'я. Після укладання у 1739 р. Белградської мирної угоди кордони Османської імперії відійшли на захід від тих, офіційно оформлених 1705 року межевою комісією із представників (комісарів) Османської і Російської імперій. Нісські Конвенції 1739 р. й 1742 р. визначили кордони між Російською та Османською імперіями на Півдні України [4, с. 914–915; 5, с. 986–988; 6, с. 671–672]. У період протекторату Османської імперії над військом Запорізьким у приазовських степах існували запорізькі зимівники. Проте після Белградської мирної угоди 1739 р. офіційного оформлення кордонів війська Запорозького не сталося.

Слід не погодитись із висновками авторів про те, що «за умовами Белградського мирного договору за Росією визнавались права на Азов, Запорожжя, а також землі між річками Південний Буг і Сіверський Донець, що офіційно перейшли в розпорядження Війська Запорозького» [7, с. 623]. Після підписання 1704 р. Трактату Московським царством з Османською імперією (Константинопольський мирний договір) російсько-турецькі кордони не проходили по берегах Сіверського Дінця. У середині осені 1741 р. Азов, а також фортеці Лютик і «Каланчі» були зруйновані згідно з домовленостями урядів Російської та Османської імперій [8, с. 526–527]. Землі на правому березі річки Сіверський Донець, а також на річках Кальміус і Міус опинилися у складі Російської імперії, як це було на початку XVIII ст. [9]. На місці Азова й у всьому Північному Приазов'ї була встановлена «бар'єрна територія» між цими імперіями, на якій будь-які будови були заборонені [10, с. 527–528].

Згідно Конвенції від 12 жовтня 1742 р. степова прибережна територія Приазов'я від річки Берда до Кальміусу була в спільному

користуванні: «... а от развилины реки Большой Берды даже до Нового города, который имеется в том месте, где река Миус в Азовское море впадает, во всем быть непременно по глашению 1700 года Трактата о Конвенции о границах; река же Конскія воды даже до впадения ея в Днепр вместо знаков граничных учреждена; от впадения же Конских вод вниз река Днепр между обеих имперій оставлена; в помянутых же реках подданным обеим имперій без нарушения пользоваться позволяется...» [10, с. 672]. Конвенцією від 12 жовтня 1742 р. була встановлена бар'єрна територія у Північному Приазов'ї [11, с. 677].

Після Белградської мирної угоди 1739 р. для запорозьких і донських козацьких громад стали вільно користування землями на річках Кальміус і Міус. Ногайці, які раніше володіли цими територіями [12], були витіснені із цієї частини Приазов'я [13]. Зі сходу ці землі почали освоювати донські козаки, а з заходу – запорожці. Саме в басейні річок Кальміус і Міус зустрілися інтереси війська Запорозького й війська Донського.

На початку 1740-х рр. в місцевості річок Міус і Кальміус між донськими й запорозькими козаками спалахували збройні конфлікти щодо права володіння звіриними й рибними угіддями. Між козаками обох військ спори доходили до обопільних розорень селищ і насильств, які іноді закінчувались убивствами. Обоюдні збройні сутички козаків відбувались упродовж річки Міус від місця її перетину з річкою Конкою й аж до її впадіння в Азовське море [14, с. 1388–1389, 1413–1414].

Спільних кордонів між Донським і Запорозьким військом не існувало. У зв'язку з конфліктами донських і запорозьких козаків, які виникали на ґрунті відстоювання прав користування землями на Кальміусі й Міусі, російський уряд у 1743 р. наказав комендантові фортеці Святої Анни Вирубову розмежувати кордони між ними: «... между оными Донским и Запорожским низовыми войсками, в реках, в лесах, в степных местах и в прочих угодьях разобратъ по сущей справедливости, по имеющимся у них письменным документам (ежели есть); буде же иногда письменных документов нет, то себеих сторон старыми и знающими Старшиною и казаками...» [15, с. 935]. Питання про розмежування спірних земель, на які претендували Запорозька Січ і військо Донське, тяглося ще кілька років. Серед старожилів від війська Донського у 1745 р. було залучено козаків Гундоровської станиці [14, с. 1451], які в басейні річки Міус користувались лісними угіддями, займалися звіриним промислом тощо. Остаточного спору між запорожцями

й донськими козаками були вирішені у 1746 році розмежуванням кордонів цих громад по річці Кальміус [16, с. 544–545].

Проте в середині XVIII ст. між донськими й запорозькими козаками не завжди виникали збройні суперечки за користування рибним і звіриним промислами на південному сході України. Між цими козацькими громадами були тісні торгові відносини, особливо між тими, котрі проживали на прикордонних територіях. Були чималі випадки, коли козаки Луганського й Гундоровського юртів війська Донського відбували козацьку службу на землях війська Запорозького. Так, наприклад, у середині XVIII ст. Семен Багмут із Луганської станиці і Іван Широкий із Гундоровської станиці відбували службу на Кодацькій паланці війська Запорозького й жили в містечку Новий Кодак [17, с. 215, 217]. У реєстрі козаків Запорозької Січі 1756 р. зустрічались прізвища запорожців, пов'язаних із донецькими козацькими юртами війська Донського. Серед таких запорожців були Микита Луганський та Ілько Багмут із Івонівського куреня та ін. З прізвищем «Донець», наприклад, було відомо більше тридцяти запорожців із Батуринського, Брюховецького, Васюринського, Величківського, Джерелівського Донського, Івонівського, Конелівського, Корсунського, Коренівського, Кушівського, Мінського, Переяславського, Полтавського, Пашківського, Поповичівського, Сергіївського й Титарівського куренів [18, с. 44, 50, 76–77, 85, 94–97, 105–106, 125, 140–141, 146, 156–157, 159, 163, 166, 171, 177, 189, 191, 197, 211, 221, 232, 263, 265, 281, 287].

У 1764 р. було описано кордони війська Запорозького від міста впадіння річки Орель у Дніпро й до Азовського моря. Межування здійснив запорозький військовий старшина, осавул Андрій Порохня. Йому допомагали старожили – запорожці Олекса Шекеренко з Пластунівського куреня і Олекса Краснощека з Переяславського куреня, які «слихали і сами с малолетства будучи довольно знают, яко запорожскіе дачи находятся» [19, с. 79]. Східні кордони запорозьких козаків проходили по верхів'ях річок Самара, Казенний Торець, Кривой Торець, Вовча, Кальміус та ін.: «По вершинах и кряжах, просто суперником до Отпалихи и Торца, которая Отпалиха Запорожских а Торец Узюмских (Ізюмських – прим. автор.) дач. Оттоль же по вершинах Зеленой, которая Зеленая Запорожских, а Локноваха Узюмских дачь; от Локновахи и Зеленой суперником на вершинах Самарских, под который суперник поподтягали вершинами и из Торской дачи Бычок и Маячьи балки с байраками ... под той же

суперник подтягли вершинами Добревки из Торских дачей; между Быком и Добревками могила разроблена. От тех же впрочем, просто суперником, из Запорожских дачь балка прозываемая Тор-Казенный. Той же Тор подтяг под Вовчу, которая Вовча Запорожских дачь, а Тор Торской дачи. Вовча подтягла вершинами под Кальміускіе вершины; под тіеж вершины Кальміускіе притяг Тор-Кривой Бахмутскаго владенія. Тою стороною Кальміуса, войска Донскаго дачи, а сею стороною Кальміуса Запорожския войсковыя дачи, до самага моря Азовскаго, а там между границами тромя: Донскою, Запорожскою и Бахмутскою, укупан пень обгорелый, войсками: Донским и Запорожским, над Кальміусом речкою, для знатя всякому своей границы» [20, с. 312–314].

У басейні річок Кальміус і Міус козаки, в основному, полювали й рибалили. Активному землеробству заважала близькість ворожих ногайських кочовиків. Лише в другій половині XVIII ст. з правових джерел можна було довідатися про певні кроки активної торгівлі з ногайцями. Це було обумовлено, по-перше, підписанням Кючук-Кайнарджийського договору 1774 р. [21, с. 957–967] після чергової російсько-турецької війни 1768–1774 рр. і, по-друге, захопленням російським урядом земель кочових ногайських орд. Ногайці, які залишилися на цих землях, перетворились на підданих Російської імперії. Однак у верхів'ях Міуса після російсько-турецької війни 1738–1739 рр. ногайські кочовища зникали, й на їхні місця приходили калмики, яких підтримувала російська влада й дозволяла облаштовувати там улуси.

У другій половині XVIII ст. верхів'я річки Міус залишались малозаселеними. Там «острівками» розміщувались селища донських і запорозьких козаків, а також – калмицькі кочовища. Питання заселення земель на Міусі навіть розглядалось під час засідання 13 червня 1768 р. Уложеної комісії. Так, депутат від Хоперського козацького полку Андрій Олейников звертав увагу на малозаселені землі на річці Міус і пропонував заселити їх циганами, приписаними до Новохоперської фортеці [22, с. 136]. Лише наприкінці XVIII ст. – початку XIX ст. землі на берегах Міусу поступово стали заселятися, здебільшого, вихідцями з України.

Слід відмітити, що на східних кордонах війська Запорозького в другій половині XVIII ст. час від часу виникали прикордонні суперечки між козацькими громадами ізюмських і бахмутських козаків, для вирішення яких залучались урядовці Бахмутської та Ізюмської провінцій.

Запорожці відстоювали свої права на землі верхів'їв річки Самара, від запорозької слободи Барвінкова Стінка на північ до Ізюма, у місцевості річок Сухий Торець і Берека. Там, з середини XVIII ст. старшини ізюмських і бахмутських козаків облаштували близько п'ятдесяти хуторів. Слобода Барвінкова Стінка фактично була північно-східним кордоном Запорозької Січі. Там, наприкінці існування Запорозької Січі, полковник Іван Гараджа організував декілька хуторів, зокрема х. Комишеваха та ін. [23, с. 614]. Як зазначав Йоган Гюльденштедт, запорожці Барвінківської паланки вважали, що кордони запорозьких земель із Ізюмською провінцією повинні були проходити по річці Гола Долина [24, с. 31–32]. На правому березі Голої Долини були запорозькі поселення.

У 1760–1770-х рр. частими були сутички запорозьких козаків Барвінківської паланки з населенням Бахмутської провінції та Ізюмським слобідським полком (з 1764 р. – Ізюмської провінції). Слід зазначити, що Кошом Запорозької Січі організація Барвінківської паланки так й не було завершено. Проте, у відомостях про запорозькі селища, які знаходились у 1776 р. на території Азовській губернії, згадується паланка Барвенська (Барвінківська – прим. автору) Стінка [25, с. 131].

Цікаво зазначити, що 28 лютого 1775 р. у Святогірському монастирі під час молебню була спроба заарештувати через нібито порушення карантинних правил невеликий загін запорожців, очолених осавулом Сербиновим, які прибули із Барвінківської паланки. За наказом «наглядача» Торської слободи поручика Андрія Мазана, який з п'ятнадцятьма гусарами Бахмутського гусарського полку перебував у монастирі, кілька запорожців було взято «під караул». Відставний прапорщик Боженков, який був призначений комісаром Ізюмського комісарства начальником над українськими мешканцями в місті Тор (Слов'янськ) [26, с. 647], передав архімандритові Святогірського монастиря Феофану ордер завідувача карантинном у Бахмуті, лейб-гвардії поручика Грибоєдова на арешт запорожців, які порушили карантинні правила. Однак завдяки втручанням архімандрита Феофана й монахів запорожці змогли уникнути арешту й покинути стіни монастиря [23, с. 631–632].

Протягом 1768–1774 рр. військові Донецького й Луганського пікінерних полків захоплювали земельні угідді на річці Орель, які належали запорожцям. Там вони косили сіно, орали, рубали ліс, випасали скот та ін. [19, с. 150].

Щоб урегулювати земельні спори між Запорозької Січчю та Ізюмською провінцією

Слобідсько-Української губернії, російський уряд у 1769 р. утворив комісію [27]. Делегація зі старожилих-колишніх слобідських козаків, військових обивателів Торської фортеці-колишніх бахмутських козаків з однієї сторони й делегация запорозької старшини Барвінківської паланки – з іншої зустрічались й обговорювали питання щодо земельних суперечок.

Делегация колишніх козаків Ізюмського слобідського козацького полку й Бахмутського козацького полку запропонували запорожцям свій варіант розділу земель, кордон яких повинен був пройти з верхів'їв річки Орель на тополю, а від тополі – на гирло річки Курульчина і через річку (Сухий) Торець на річку Маячка на хутір Бахмутського кінного козацького полку козака Данили Мораховського, а від того урочища – через річку Грузька на верхів'я Кальміуса [28]. Слід відзначити, що в другій половині XVIII ст. у верхів'ях річки Булавінський Колодязь (лівий приток річки Кальміус) на шляху Таганрог–Бахмут розміщались південно-східна Бахмутська застава [29]. У середині XVIII ст. в басейні річки Міус козацькі оселі здебільшого були в її низов'ях. У місцевості середньої течії Міусу, там де впадає в нього річка Вільховчик, на картах 1736 р. було позначено поселення – Даниїлов Буєрак [30; 31]. У подальшому через нього проходив поштовий тракт із Бахмута до фортеці Святого Дмитра Ростовського й Троїцької. Вище Даниїлова Буєрака за течією річки Міус аж до Сіверського Дінця, на картах 1730-х рр. жодної оселі не було позначено. На початку XVIII ст. в цій місцевості на річці Міус була дер. Леонтьєвський (Леонтьєв) Буєрак. З назвою цього селища пов'язані географічні назви, зокрема урочища Леонтьєв-байрак [32] (Леонтьєвське байрачне урочище) і Леонтьєвський ліс.

Пропозиція, висловлена делегациєю ізюмських і бахмутських козаків, позначала фактичні кордони Ізюмської та Бахмутської провінцій з землями запорозьких козаків, які не були офіційно встановленими, але номінальними. Лише на сході кордони запорозьких і донських козаків були визначені в 1746 р. по річці Кальміус. Тому, вищезгадана делегация ізюмських і бахмутських козаків кінцевим пунктом кордонів із запорозькими землями пропонувала саме «вершину Кальміуса», де вже починались кордони запорожців із донськими козаками.

5 жовтня 1772 р. Кальміуський полковник Петро Велегура рапортував Кошові Запорозької Січі про запорозькі поселення в місцевості на річці Міус за часів запорозького

полковника Василя Кишенського. Слід підкреслити, що 1743 року В. Кишенський був призначений полковником Кальміуської паланки. У цей період виникали суперечки між запорожцями й донськими козаками щодо користування землями в Північному Приазов'ї. Полковник Кишенський активно відстоював інтереси Запорозької Січі в конфліктах із військом Донським. У столиці донських козаків Черкаську він навіть закликав запорожців й українське населення, яке мешкало в землях війська Донського, переходити під його заступництво, переселятися на Кальміуську паланку, рибалити там й полювати.

Так, полковник П. Велегура рапортував 5 жовтня 1772 р.: «для розгляду поставленої грані за буття пана полковника війська Запорозького Кишенського на річці Середньому Сланчику паланкою: доки цей Кишенський роз'їжджав і у відомстві своєму тримав навколишньої землі, так і я від вершин Кальміуса та Кримки, і понад Кринкою до впадіння її в Міус, і понад Міусом до Кам'яного броду до млина, збудованого паном генерал-майором і комендантом таганрозьким Іваном Петровичем Ажидерасом, а від млина понад річкою Міусом до трьох великих лиманів, які впадають у Азовське море...» [33, с. 185]. Таким чином, на річці Міус запорожці заселяли місцевість середньої її течії, а у верхів'ях річки Міус їх не було. Принаймні документальних свідчень про їхню там присутність немає. Ймовірніше за все, у верхів'ях Міусу запорожці оселились, коли були під протекторатом Османської імперії.

Т.В. Чухліб і М.М. Коропатник у своїх роботах писали, що Кальміуську паланку запорожських козаків також іменували Міуською паланкою: «На Сході та Півдні України протягом довгого часу функціонували Кальміуська (Міуська), Сланецька та Барвінківська паланки Війська Запорозького Низового...» [34, с. 41; 35, с. 75]. Такий авторський підхід до назви Кальміуської паланки не є зрозумілим. В історичних джерелах періоду існування Запорозької Січі Кальміуську паланку ніколи не йменували Міуською.

Слід зазначити, що юрисдикція війська Запорозького розповсюджувалась на верхню частину річки Міус, де були звірині й рибальські угіддя. У цій місцевості могли існувати й поселення запорожців, які вели там господарства. Запорозькі землі у верхів'ях Міусу могли бути підпорядкованими полковникові Кальміуської паланки війська Запорозького, а тому, на цих землях панувало право війська Запорозького.

Запорозькі козаки ставилися дуже ревно до захисту своїх кордонів Так, Йоган Гюльденш-

тедт, який відвідав у 1774 р. містечка на кордоні Запорозького війська й Слобідської України згадував: «Далее же на восток между крепостями Ефремовской и Алексеевской запорожцы не дозволяют жителям провинции (Катерининської провінції – прим. автор.) пользоваться землями по ту сторону линии; от эого места до реки Донца границей они назначили реку Береку, текущую параллельно линии текущую на небольшом разстоянии от нея. ... Около 3-х лет тому назад запорожцы назначили этот ров, начинающийся от Грековки, своей границей с Изюмом и Каменкой и изгнали жителей последних из их многочисленных хуторов, расположенных по верхнему течению Каменки и Торца» [36, с. 91, 98].

8 червня 1775 р. Потьомкін наказав генерал-поручикові Текелі знищити Запорозьку Січ [37, с. 36]. 14 серпня 1775 р. Катерина II видала маніфест, в якому йшлося про ліквідацію Запорозької Січі. Запорозькі землі з населеними пунктами було включено до складу Новоросійської губернії.

У другий чверті XVIII ст. російський уряд залучав колишніх запорожців у військові кампанії проти Османської імперії. З них у 1788 р. було утворено «Військо вірних козаків», реорганізоване 1790 р. в Чорноморське козацьке військо. Слід підкреслити, що не всі запорожці залишились у Російській імперії після ліквідації Запорозької Січі. Частина з них у 1775 р. переселилась на землі, які належали Османській імперії. У 1780-х рр. османський уряд надав запорожцям в гирлі Дунаю землі для поселення. На цих землях було утворено Задунайську Січ, яка поіснувала близько півстоліття.

У період свого існування Задунайська Січ активно поповнювалась українським населенням. Сюди тікали з Російської імперії селяни, солдати, матроси, рекрути, розкольники й правопорушники. Відомо, що під час Єсаульського повстання 1792–1794 рр. козаки війська Донського, які служили в донських і катеринославських козацьких полках на Півдні України, і не бажали бути підданими Російської імперії, залишали службу й переселялись за Дунай на територію Османської імперії. У подальшому вони ввійшли до місцевих козацьких громад.

20 січня 1807 р. з «задунайських запорожців» було утворено Усть-Дунайське козацьке військо [38, с. 1024]. Частиною козацької громади Усть-Дунайського козацького війська були також некрасівські козаки [39, с. 54]. Іноді в документах воно йменувалось Усть-Дунайським (Буджацьким) козацьким військом. Проте, 20 червня 1807 р. Усть-Дунайське козацьке військо було скасовано.

У 1830-і рр. із козаків лівобережжя Дунаю, а також із частини населення Аккермана було створено Дунайське козацьке військо. 10 листопада 1836 р. козацька печатка ліквідованого Усть-Дунайського (Буджацького) козацького війська була передана на зберігання до Дунайського козацького війська як пам'ятка [40, с. 3]. Таким чином російський уряд намагався показати наступність нового козацького війська, що було утворено на Дунаї. Положення про Дунайське козацьке військо від 13 грудня 1844 року визначало устрій і склад війська; його однострій та озброєння; порядок утримання козацьких полків; обов'язки й привілеї дунайських козаків; порядок управління і здійснення правосуддя тощо [41, с. 847–868].

Незважаючи на повернення на початку XIX ст. задунайських запорожців до Російської імперії, на Дунаї продовжувала існувати Задунайська Січ. Російські емісари всіляко переманювали запорожців із-за Дунаю на територію імперії. У 1828 році велика кількість козаків Задунайської Січі під проводом кошового отамана Йосипа Гладкого перейшли на бік російського війська. У 1833 році із задунайських козаків було утворено Азовське козацьке військо, оскільки їм було надано землі у Північному Приазов'ї. У 1865 році Азовське козацьке військо було ліквідовано. На території колишнього Азовського козацького війська виникли цивільні адміністрації, а колишні азовські козаки перейшли у стан казенних селян. Азовські козаки, які побажали залишитися у козацькому стані, разом із сім'ями переселились на територію Кубанського козацького війська. Військові клейноди Азовського козацького війська передали Кубанському козацькому війську.

Таким чином, на теренах України аж до кінця 1860-х рр. залишалась пам'ять про славне запорозьке товариство через дунайських та азовських козаків.

Висновки. Після укладення 3 липня 1700 р. Константинопольського договору були змінені кордони між Московським царством та Османською імперією. Була утворена межова комісія, яка протягом 1704–1705 рр. працювала над визначенням в пониззі Дніпра, річок Південний Буг й Інгул нових кордонів, що проходили через землі війська Запорозького.

На сході запорозьких земель кордони між зазначеними державами московсько-турецькою межовою комісією визначено не було.

Після поразки у 1711 р. Московського царства у війні з Османською імперією кордони між цими державами було змінено. Згідно з Андріанопольським договором від 13 червня 1713 р. було встановлено московсько-турецький кордон, східна частина якого проходила в районі басейну річок Лугань, Міус та ін. Над військом Запорозьким було встановлено протекторат Османської імперії, й зимівники запорозьких козаків утворювались на східних кордонах Османської імперії в донецьких та приазовських степах.

Після російсько-турецької війни 1735–1739 рр. кордони Османської та Російської імперій було змінено Белградським договором 1739 р. та Нісськими Конвенціями 1739–1742 рр. Запорожці опинились під російською владою, й до середини XVIII ст. східні кордони їхніх земель були офіційно визначені. На сході військо Запорозьке межувало із землями війська Донського в місцевості річки Кальміус до її впадіння у Азовське море. Встановлення східних кордонів між цими військами поклало край суперечкам, які доходили до збройного насильства серед козацьких громад.

У 1760–1770-х рр. межові суперечки запорожців Барвінківської паланки виникали із адміністрацією Бахмутської та Ізюмської провінцій за право користування землями на північно-східних частинах земель війська запорозького, на правобережній частині Сіверського Дінця в місцевості річок Берека, Сухий Торець та ін. З метою урегулювання цих земельних спорів у 1769 р. була утворена комісія. Делегації бахмутських, ізюмських та запорозьких козаків зустрічались й обговорювали питання щодо вирішення земельних суперечок та встановлення межових кордонів.

У роботі встановлено, що у XVIII ст. на сході кордонів війська Запорозького юрисдикція Коша Запорозької Січі розповсюджувалась на місцевість річки Кальміус, а також на верхню частину річки Міус. Ці землі були у підпорядкуванні Кальміуської паланки війська Запорозького.

Література:

1. Трактат, заключенный в Цареграде с Турецким Султаном Мустафою II Российскими посланниками Украинцовым и Дьяком Черодеевым (3 июля 1700 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том IV (1700–1712)*. СПб. : Тип. II Отд. Собств. е.и.в. канц., 1830. № 1804. С. 66–72.
2. Лист О. Українцев до Ф. Головіна з повідомленнями про хід розмежування земель із Туреччиною, укладення карти земель між ріками П. Бугом та Дніпром та невдоволення запорожців попередніми результатами розмежування (3 серпня 1705 р.). *Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р.* / упоряд. В. Мільчев. Запоріжжя : Видавництво ВАТ «Мотор Січ», 2004. С. 58–60.
3. Трактат, заключенный в Андрианополе Российскими послами Бароном Шафировым и Графом Шереметьевым с Верховным Турецким Визирем Али пашею (13 июня 1713 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том V (1713–1719)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 2687. С. 36–43.
4. Конвенция, в следствии Белградского мирного трактата ... «Об определении границ обеих империй» (3 октября 1739 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том X (1737–1739)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 7915. С. 914–915.
5. Конвенция, заключенная в Константинополе между Российским и Турецким Дворами (28 декабря 1739 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том X (1737–1739)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 7982. С. 986–988.
6. Конвенция, заключенная при вершине реки Большой Берды (12 октября 1742 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том XI (1740–1743)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 8628. С. 671–672.
7. Архів Коша Нової Запорозької Січі : корпус документів 1734–1775. Том 2 / гол. ред. кол. : Сохань П. С. (голова) та ін. ; упорядн. тому : Гісцова Л. З. (ст. упорядн.) та ін. ; наук. ред. тому Бутич І. Л. ДКАУ ; ЦДІАУ ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 2000. 750 с.
8. Запись, данная от турецкаго комиссара Ахмет Эфендия российскому комиссару генерал-лейтенанту князю Василью Репнину «О исполненном 2 и 11 числе месяца Шабана подорвании городов Азова, Лютина и каланчей» (20 октября 1741 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том XI (1740–1743)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 8463. С. 526–527.
9. Достоверная Ландкарта между рек Днепра і Донца на расстояниях от усть Самары до Изюма і Луганской Станицы (май, 1750 г.). «Шахты та рудники Донбасу». URL : <http://surl.li/mougd> (дата звернення: 10.03.2025).
10. Инструмент, заключенный при урочища Скопинскаго городка на реке Кайсуге «О подорвании Азовской крепости, разорении двух каланчей, о постановлении барьерной земли, и о разграничении оной по рекам Кайсуге, Кагальнику, Чебуре и Эи, и о бытии оным местам Барьером впусе лежащим» (20 октября 1741 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том XI (1740–1743)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 8464. С. 527–528.
11. Конвенция вторая (возобновительная), между Россійскою и Турецкою имперіями, заключенная в Константинополе «О разграничении земель около Азова, на Кубанской стороне лежащих» (30 марта 1747 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том XII (1744–1748)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 9385. С. 676–678.
12. Nova Mappa Geographica Maris Assoviensis vel de Zabache et Paludis Maeotidis. Matthaeus Seutter, Augsburg. 1730. «Internet Archive». URL : <http://surl.li/dlgrd> (дата звернення: 10.03.2025).
13. Карта представляющая Крым и Степь Крымскую из Новейших Известий [Карты] / Сочин. при акад. наук Я. Ф. Шмитом; вырез. Н. Зубков. [СПб. : АН], 1777. «Internet Archive». URL : <http://surl.li/doojt> (дата звернення: 10.03.2025).
14. Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков : [в 2 т.]. Т. 2. Владимир : Типо-литогр. губер. правл., 1908. 1179 с.
15. Об отводе Запорожским и Донским казакам мест и угодій, для отвращения между ними споров, по письменным документам, а за недостатком оных, по свидетельству их Старшин (10 октября 1743 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том XI (1740–1743)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 8804. С. 935–936.
16. О назначении пограничной межи между землями Запорожцев и Донских казаков (30 апреля 1746 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том XII (1744–1748)*. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 9282. С. 544–545.
17. Відомість про вихідців з Гетьманської, Правобережної і Слобідської України, які оселилися в Кодацькій паланці (25 вересня 1756 р.). *Архів Коша Нової Запорозької Січі : корпус документів 1734–1775*. Том 3 / гол. ред. кол. : Сохань П. С. (голова) та ін. ; упорядн. тому : Гісцова Л. З. (ст. упорядн.) та ін. ; наук. ред. тому Бутич І. Л. ДКАУ ; ЦДІАУ ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 2003. 952 с.
18. Архів Коша Нової Запорозької Січі : корпус документів 1734–1775. Том 5 : Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / гол. ред. кол. : Сохань П. С. (голова) та ін. ; упорядн. тому : Гісцова Л. З. (ст. упорядн.) та ін. ДКАУ ; ЦДІАУ ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. К., 2008. 527 с.
19. Архів Коша Нової Запорозької Січі : опис справ 1713–1776 / ред. кол. : О. М. Апанович та ін. ; упоряд. : Л. З. Гісцова (ст. упорядн.), Л. Я. Демченко. ГАУ при кабінеті міністрів України ; ЦДІАУ ; НАН України. Ін-т укр. археографії. Вид. 2-ге доп. та випр. К. : Наукова думка, 1994. 234 с.

20. Границы части Запорожских владений (1764 г.). *История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского : составлена из подлинных документов Запорожского Сечевого Архива. [в 3 ч.]. Ч. 3 : История Новой Сечи, т. е. четвертого и последнего Коша Запорожского Военного Ордена / сост. А. Скальковским. Изд. 3-е, испр. и знач. умнож. Одесса : [Тип. А. Шульце], 1886. С. 312–314.*
21. Трактат вечнаго мира и дружбы, заключенный между имперією Всероссійскою и Оттоманскою Портою (10 июля 1774 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том XIX (1770–1774). СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 14164. С. 957–967.*
22. Сборник русского исторического общества. Том 32 : [Исторические сведения о Екатерининской законодательной комиссии для сочинения проекта Новаго Уложения]. Ч. 4 / сост. Д. В. Поленов. СПб. : Тип. Н. А. Лебедева, 1881. 638 с.
23. Шиманов А. Предсмертная поземельная борьба Запорожья. *Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал*. Год второй. Том VII. Сентябрь–Декабрь 1883. Киев, 1883. С. 609–636.
24. Путешествіе академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губерніи / пер. [с нем.] и предисл. М. Н. Салтыковой ; примеч. Д. И. Багалая. Харьков : Тип. губ. правл., 1892. 89 с.
25. Ведомость состоящих по левую сторону реки Днепра в крае бывшего Запорожья селеніях и зимовниках и во оных о числе душ обоего пола в части Азовской губерніи (8 августа 1776 г. № 633). *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. Вып. 2 : [Год второй] / изд. под. ред. А. Синявского. [1905]. С. 117–134.
26. Коммисарская ведомость о слободе Райгородке. *Сборник судебных решений, состязательных бумаг, грамот, указов и других документов, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины* / сост. В. В. Гуров, Е. К. Бродский. Харьков : Тип. окр. штаба, 1884. С. 646–648.
27. Дело по Указу Слободской губернии вотчинного департамента о учении Изюмского комиссарства города Изюма с жителями и слободы Тору жителям с смежествующими Войска Запорожского козаками в земляных дачах разводу. *Барвінківська паланка*. «Вікіпедія». URL : <http://surl.li/mjhhu> (дата звернення: 10.03.2025).
28. Барвінківська паланка. «Вікіпедія». URL : <http://surl.li/mjhhu> (дата звернення: 10.03.2025).
29. Карта лежащим местам от крепости Святаго Дмитрия Ростовскаго с показанием Російской имперіи границ (1768 г., карта Ригельмана). «Википедія». URL : <http://surl.li/sulxprq> (дата звернення: 10.03.2025).
30. *Charte der Kriegs Operatione am Donn u. Dnieper Ihro Russisch Kayserl. Maiestaet Glorieusen Armeen A. 1736 / gestochen bey der Kayserl. Wissensch. Acad. in St. Petersburg. «Yale Library»*. URL : <http://surl.li/mozzr> (дата звернення: 10.03.2025).
31. *Carte generale des expeditions militaires des armées victorieuses de sa Maieste imperiale de toutes les Russies sur le Don et le Dnepr l'an 1736 «Gallica»*. URL : <http://surl.li/dnxoe> (дата звернення: 10.03.2025).
32. Схематична мапа Луганської округи У.С.Р.Р. Складена в 1928 році Луганським округовым земельним відділом. «Вікіпедія». URL : <http://surl.li/nblfc> (дата звернення: 10.03.2025).
33. Полторак В. Василь Максимович Кишенський – постать-легенда та реальність. *Козацька спадщина*. 2006. Вип. 3. С. 182–186.
34. Коропатник М. М. Крим і Донбас в контексті українських реалій : історичний дискурс та парадигми сучасності. Інформ.–метод. посібник на допомогу учителям та викладачам суспільних дисциплін. Чернівці, 2017. 72 с.
35. Чухліб Т. В. Донецщина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.). К. : Інститут історії України НАНУ, 2014. 105 с.
36. Путешествіе академика Гильденштедта / пер. с немецкаго М. Н. Салтыковой, с предисл. и с примеч. проф. Д. И. Багалая. *Харьковский сборник : литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1891 год*. Вып. 5. Отд. 2. Харьков : Тип. губ. правл., 1891. С. 71–158.
37. Ордер Потемкина генералу Текели (18 июня 1775 г., № 886). *Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического*. Том. 1 : 1774–1788 гг. / под ред. акад. Н. Ф. Дубровина. Сборник воен.-истор. матеріалов. Вып. VI. СПб. : Воен. тип., 1893. С. 36–37.
38. О именовании войска формируемаго из Задунайских Запорожцев, Усть-Дунайским (20 февраля 1807 г.). *ПСЗРИ. Собр. 1-е. Том XXIX (1806–1807). СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канц., 1830. № 22465. С. 1024.*
39. Короленко П. П. Некрасовские казаки. *Известия Общ. любит. изуч. Кубанской области* / [под ред. В. Сысоева, А. Дьячкова-Тарасова]. Вып. 2. Екатеринодар : Тип. Кубанского обл. правления, 1900. С. 1–74.
40. С препровождением печати, принадлежавшей бывшему Усть-Дунайскому и Буджацкому войску (ныне Дунайское) для хранения в числе памятников войска. 22 ноября 1836 г. *ЦДІАК України. Канцелярия Дунайского козацкого войска управления Новороссійского и Бессарабского генерал-губернатора*. Фонд 245. Опис 1. 1828–1856 рр. С. 3.
41. Положеніе о Дунайском казачьем войске (13 декабря 1844 г.). *ПСЗРИ. Собр. 2-е. Том XIX. 1844. Отд. 1-е. СПб. : Тип. II Отд. собств. е.и.в. канцел., 1845. № 18526. С. 847–868.*